

Ю. В. Тимченко, к.е.н., доцент кафедри історії та теорії господарства
ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

КООПЕРАЦІЯ В ЕКОНОМІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ 20-Х РОКІВ ХХ СТ.

Анотація. Проаналізовано проблеми кооперації в економічній літературі 20-х років ХХ ст.; досліджено напрями розвитку кооперативних організацій та їх місце і роль у господарській системі періоду НЕПу.

Ключові слова: кооперація, кооперативні організації, кооперативна думка, нова економічна політика.

Вступ. Питання становлення кооперації, розвитку кооперативних організацій, різних видів і форм, їх місця і ролі в економічній системі суспільства завжди викликали значний інтерес економістів. Україна має значні традиції у розвитку кооперативного руху в різних економічних сферах, які знайшли своє відображення в численних наукових історико-економічних джерелах. У них сконцентровано національний досвід розбудови системи кооперативних економічних організацій та відображені особливості впливу на цей процес природних, ментальних та інших цивілізаційних факторів. Важливим є вивчення накопиченого вітчизняного досвіду, переосмислення його з сучасних наукових позицій і визначення перспективних набутків цього досвіду для врахування їх у практичній діяльності.

Постановка проблеми. Метою даної статті є аналіз проблем кооперації в економічній літературі 20-х років періоду НЕПу, який вважається найсприятливішим для розвитку кооперативних організацій, коли найповніше співпадали інтереси суб'єктів кооперації.

Результати. З відродженням після переходу до непу системи кооперативних організацій і наданням певної свободи для функціонування кооперативних принципів відбувалося деяке пожвавлення класичної кооперативної думки. Теоретичні аспекти кооперативного руху посіли важливе місце в суспільно-політичному і на-

уковому житті країни в 20-ті роки. Представники кооперативної думки докладали максимум зусиль з тим, щоб відстояти і захистити фундаментальні основи кооперативного руху, збагатити і розвинути раніше сформульовані ідеї із врахуванням реалій нового ладу, а також певною мірою і пристосуватися до них. З переходом до непу відновився випуск кооперативної літератури, припинений у період «воєнного комунізму». Країна до того часу позбулася багатьох відомих теоретиків і істориків кооперації. Спеціалістам-кооператорам, які залишилися, доводилося витрачати сили не стільки на творчі теоретичні дослідження, скільки на захист інтересів кооперативних організацій від намагань влади, що не припинялися і в роки непу, обмежити їх, утримати в державних шорах, підірвати основи їх функціонування. Такі обставини спонукали частину спеціалістів старої школи в інтересах не тільки самозбереження, але й головним чином збереження кооперації як автономної, незалежної, економічно рентабельної структури, певною мірою пристосовуватися до затверджених у країні реалій. Але і в цих умовах багато спеціалістів-кооператорів змогли незалежно розробляти теоретичні проблеми, публічно відстоювати свої погляди і переконання [15, с. 246].

Розвиток теорії кооперації того часу пов'язаний з іменами М. Туган-Барановського, С. Маслова, В. Тотоміанца, А. Кулижного, М. Левитського, С. Прокоповича та багатьох інших, які займалися теоретичними і практичними питаннями кооперативних організацій. Селянське господарство України, як складова частина Російської імперії, було об'єктом вивчення російської наукової школи економістів-аграрників. Вони досліджували бюджети селянських господарств, проблеми їхньої організації тощо. У працях учених багато посилок на українські джерела, статистичні обстеження. Отже, їхні концептуальні положення стосовно української кооперації — не абстракція, а узагальнення історичного досвіду кооперативного розвитку [12, с. 169].

Одним з визначних теоретиків кооперації, що працювали в 20-ті роки, був С. Маслов. Визначаючи кооперацію, перш за все як об'єднання трудящих, він відзначав, що це об'єднання полягає у створенні спільного господарського підприємства чи господарських організацій, які мають за мету підвищення трудових доходів своїх членів, і по можливості звільнити їх від зайвих затрат [13, с. 5].

С. Маслов зі всіх теоретиків сільськогосподарської кооперації в своїх працях значну роль відводив виробничому кооперуванню селян. У майбутньому він вбачав можливість повного кооперування всіх сторін селянського господарства («повного виробничого кооперування» за його термінологією) як суть і мету кооперування взагалі. Власне, ідея поступовості процесу кооперування від «простих» форм до «складних», від «нижчих» до «вищих», що існувала у вітчизняній економічній науці багато десятиліть і яку приписували В. Леніну і Й. Сталіну, по суті належить С. Маслову. Але в 1921 і 1922 роках, коли С. Маслов отримав можливість проаналізувати матеріал про колгоспний рух за 1918—1920 рр., він дає йому різко критичну оцінку. Так як практика створення колгоспів і принципи їх функціонування, затверджена ними система державного управління, мали мало спільного з кооперативним рухом і були далекі від тієї виробничої кооперації селян, до якої прагнув С. Маслов. Однак, і в ці роки він не змінює попереднього висновку щодо перспектив розвитку виробничого кооперування селян. І тільки в своєму капітальному дослідженні 1928 р. він, аналізуючи десятилітній досвід «колективізації» селян у радянських умовах, коригує свої теоретичні висновки: «Розвиток кооперативного руху визначається не стільки бажанням і прагненням прихильників і пропагандистів цього руху, скільки економічними умовами», — пише С. Маслов у

своїй останній праці [14, с. 300—302]. Виробничі кооперативні організації, на його думку, виникають і розвиваються тією мірою, якою «серед самих землеробів відчувається потреба до переходу від одноосібного сімейного виробництва до суспільного» [14, с. 314].

Дещо відрізнялася від поглядів С. Маслова позиція іншого видатного теоретика кооперації О. Чаянова. Усі конструктивні моменти кооперативної теорії О. Чаянова засновані на аналізі організації трудового селянського господарства. На базі дослідження його організаційного плану, «розщеплення» на категорії різних за характером «технічних процесів» [19, с. 39], вивчення «того, яке місце в організаційному плані займає кожний з видів кооперації», він будує свою класифікаційну систему сільськогосподарської кооперації, робить висновок, що «кооперація є тільки колективна форма організації окремих ланок організованого плану селянського господарства, причому тих його елементів, «в яких крупна форма виробництва має безсумнівні переваги над дрібною» [19, с. 43].

О. Чаянов обґрунтовує висновок про граничність процесів кооперування, ставить проблему визначення оптимальних розмірів сільськогосподарських підприємств і розбиває теорію «диференційних оптимумів» для кожної системи господарства, «за яких врівноважуються переваги й недоліки дрібного і великого землеробського господарства» [7, с. 75]. І найважливіше — він розкриває «суттєвість сільськогосподарської кооперації, як глибокого процесу вертикальної концентрації сільського господарства». Розкриваючи цей процес як загальну закономірність розвитку сільськогосподарського виробництва, О. Чаянов підкреслював, що «в кооперативних формах він іде набагато глибше». Застосування методу вертикальної концентрації в кооперативному будівництві, вважає він, є єдино можливий, економічно доцільний для умов перехідного періоду «шлях внесення в селянське господарство елементів великого господарства, індустріалізації і державного плану — .. шлях кооперативної колективізації..., організації селянських господарств у вищих формах крупних суспільних підприємств» [18, с. 210]. Цю думку він настійно розвиває і в роки, коли вже визначився офіційний курс на прискорену колективізацію села.

Що ж стосується концентрації «горизонтальної» (у формі комун, артільей, ТСОЗів), яка протікала в середині 20-х років надзвичайно повільно, О. Чаянов у 1925 р. і в 1927 р. продовжує вважати, що цей процес «не має і не може мати того масового значення, на якому можна було б будувати всю політику концентрації і сільськогосподарського виробництва» [18, с. 209], і детально обґрунтовує цю позицію. Горизонтальна концентрація, був упевнений О. Чаянов, не може замінити вертикальної концентрації. І «навіть, якби всі господарства злились у комуну», вони б повинні були стати членами первинної кооперації і тим самим не зачіпати «основної системи закупівельно-збутової та виробничої кооперації, яка залишалася б організованою таким же чином, як і раніше», тобто за принципом вертикальної концентрації [18, с. 210].

Тільки вертикальна концентрація, переконував О. Чаянов, може стати шляхом до «кількісного наростання в нашому селі елементів суспільного господарства», розвитку «нової господарської психології», завдяки чому очікувана нами «еволюція землеробства стане поступовим запереченням тих основ сімейного господарства, які встановлені були в нашому дослідженні відносно селянського господарства нашого часу» [18, с. 212]. Створення ж умов для такого заперечення потребує багато часу. Та обставини не дали його ні селянському господарству, ні кооперації, ні їх визначному теоретику і практику, який у 1929—1930 рр. змушений був,

як і його однодумці, відмовитись від своєї основної концепції та її методологічних засад.

Об'єктом наукового дослідження О. Чанова було не абстрактне, а конкретне селянське господарство. У зв'язку з цим і побудована його теорія кооперації, яка була спрямована на зміцнення економічних підвалин дрібнотоварного виробництва, визначення його ролі і місця в системі ринкових відносин. О. Чаянов, про що він не раз писав, розглядав кооперацію як систему підприємств і водночас форму соціального руху. Він вивчає її у контексті соціально-класової структури села, приділяє увагу окремим видам кооперативних організацій, з'ясовує закономірності та особливості кооперативного руху взагалі. Кооператив, на його думку, це наперед союзу господарств, у якому дрібне трудове селянське господарство залишається непорушним. Кооперація — це передусім співпраця окремих виробників, які лише делегують ту частину господарських справ, де колективна форма господарювання ефективніша від дрібної індивідуальної. Сільськогосподарський кооператив, на переконання вченого, мав бути додатком до селянського господарства, обслуговувати його, а не руйнувати усталений уклад життя. Селянська кооперація, вважав він, досить своєрідний і водночас досконалий варіант селянського господарювання. Вона дозволяє дрібному товаровиробнику не руйнувати своєї індивідуальності, а виділити ті елементи його діяльності, які в об'єднанні зусиль мають переваги над дрібним господарством [12, с. 173].

Теорію еволюційного розвитку селянських господарств підтримували і розвивали вчені в Україні — Ф. Дідусенко, І. Коротков, К. Конотенко, Б. Онуфрієв, О. Філіповський. Вони поділяли основні наукові погляди О. Чанова та його російських колег, високо оцінювали внесок останніх у кооперативну історію. Зокрема, А. Дідусенко вважав О. Чанова провідним теоретиком з питань організації громадської агрономії та еволюції селянського господарства. І. Коротков присвятив свої праці аналізу теорії селянського господарства, представниками якої були відомі у 20-х рр. вчені. Він дискутував з О. Челінцевим, О. Чаяновим, М. Макаровим, як і вони обстоював всебічний розвиток самобутнього селянського господарства [12, с. 175].

Ідеї іншого економіста — М. Кондратьєва, також наштовхнулись на неподоланний політично-ідеологічний бар'єр і були відкинуті. На дискусії 1927 р. про диференціацію села була розкритикована позиція М. Кондратьєва, який протестував проти фаворитування бідноти і обґрунтував зв'язок диференціації господарств з розвитком виробничих сил села [6, с. 132].

Відмічаючи розбіжності в наукових поглядах М. Кондратьєва, О. Чанова, С. Маслова та інших, варто виділити те спільне, що їх об'єднувало. Цим спільним було визнання того, що необхідно кооперувати селян на основі зміцнення, а не руйнування селянських господарств. «Сільськогосподарський кооператив, — пише О. Чаянов, — є доповненням до самостійного селянського господарства, обслуговує його і без такого господарства не має сенсу» [17, с. 9].

Досить активно працювали над проблемами кооперації у період непу й теоретики-марксистки. Їх погляди на кооперацію у цей період істотно змінилися, що проявилось у переході від утопічних поглядів на кооперацію до її реалістичних оцінок. У першу чергу це проявилось у поглядах В. Леніна на цю проблему. У квітні 1921 року в статті «Про продовольчий податок» він висуває тезу про те, що кооперація в умовах радянського ладу — це є «вид державного капіталізму». Така оцінка кооперації означала принципове визнання можливості, допустимості і прийнятності функціонування її в системі радянської держави, в той час як попередні

оцінки кооперації як буржуазної означали її несумісність з новим ладом, необхідність її радикального перетворення із «буржуазної на соціалістичну», під яким малося на увазі позбавлення останньої кооперативної суті. Визнання відомої вигідності і корисності кооперації (звичайної, не перетвореної) для радянської влади (певною мірою) як форми торгівлі порівняно з приватною торгівлею при наладженні товарообігу, а також як організації, що може забезпечити «підйом дрібного господарства і полегшити його перехід, у невизначений термін, до великого виробництва на началах добровільного об'єднання» [11, с. 225—227].

Восени 1921 р. В. Ленін робить наступний крок у цьому напрямку. В своїх працях він визнає помилковість спроби «здійснити безпосередній перехід до комуністичного виробництва і розподілу» [10, с. 157—204]. Відносно кооперації та дорученому їй веденні товарообмінних операцій робиться висновок, що з цим нічого не вийшло, що замість товарообміну вийшла «звичайна купівля-продаж, торгівля», що торгівля — це та ланка в історичному ланцюгу подій, «за яку треба всіма силами вхопитися» [10, с. 208, 214, 225]. Поворот у поглядах В. Леніна на кооперацію в умовах непу і соціалізму взагалі був значним, але не кардинальним. Фундаментальна основа утопічної ідеї «єдиного всенародного кооперативу» — обов'язкове об'єднання всього населення — зберігалась. Всі відступи на користь держкапіталізму, ринку, торгівлі пайових внесків, розподілу доходів у кооперації і т. п., розглядалися як перехідні заходи «до майбутнього» [10, с. 139].

Нову постановку питання про кооперацію В. Ленін зробив у своїй підсумковій статті «Про кооперацію» (січень 1923 р.). Як вважає В. Кабанов, ідеї, проголошені ним у статті, були аж ніяк не логічним завершенням попередньої роботи, а, навпаки, її діалектичним запереченням, крутим поворотом [8, с. 215]. Тепер, в умовах соціалістичного ладу, кооперація уявлялась йому механізмом, за допомогою якого стало можливим злиття «приватного інтересу, приватного торгового інтересу, перевірки і контролю його державою, ступінь підпорядкування його загальним інтересам, яка раніше являла собою камінь спотикання для багатьох і багатьох соціалістів». В кооперації він вбачав можливість переходу до «нових порядків шляхом .. більш простим, легким і доступним для селянина» [11, с. 370]. Це рішучим чином змінювало погляд на кооперацію: її потрібно було не перебудовувати, а використовувати у тому вигляді, в якому вона історично склалася. У роботі визнається соціалістичність кооперативного принципу, соціалістичний характер підприємств, оснований на кооперативних началах, просте зростання кооперації ототожнювалось із «зростанням соціалізму» [11, с. 371].

У радянській історії протягом багатьох років підтримувалася і всіляко обґрунтовувалася ідея розробленого В. Леніним «кооперативного плану» розвитку радянського господарства. Тепер більшістю дослідників існування такого ленінського кооперативного плану і теоретично обґрунтованої ним програми непу заперечується [8, с. 215]. Дійсно, незавершеність ленінської концепції непу в цілому, кооперації в тому числі, стилістична нечіткість ряду формулювань у статті «Про кооперацію», конспективність викладення, дають привід піддати сумніву щодо їх існування. Крім того, ряд авторів стверджують, що не існувало ленінської концепції соціалістичного ринку, соціалістичної кооперації і товарно-грошових відносин при соціалізмі [5, с. 68]. Ані В. Ленін, ані його послідовники цього не зробили, і в цьому проявляється обмеженість їхнього підходу, одна з головних причин краху непу [5, с. 68]. Усвідомлення ними слабкості економічної бази пролетарської диктатури трансформувалось у курс на допущення, а потім обмеження і витіснення кооперації і ринку. Тим самим, адміністративно-командна система,

яка склалася ще до непу, з урахуванням власних інтересів, запровадивши неп, отримувала потужний важіль для суб'єктивного підходу до питань про межі цього допущення, його регулювання [5, с. 68].

Серед послідовників ленінських поглядів на кооперацію був М. Бухарін. В одному із своїх виступів на сторінках «Правди» від 19 квітня 1925 р. він нагадував, що в ленінській статті «Про кооперацію» була «дана на довгі роки програма нашої роботи». М. Бухарін намагався впровадити цю «програму» в життя, нічого в ній принципово не змінюючи. У працях сучасних дослідників Н. Фігуровської, А. Глаголева, зустрічаються твердження про те, що М. Бухарін розробив свій план кооперативної перебудови села, який багато в чому перегукується із статтею В. Леніна «Про кооперацію» (1923 р.) і книгою О. Чанова «Основні ідеї і форми організації сільськогосподарської кооперації» (1919 р.) [15, с. 43].

Дійсно, кооперативна теорія О. Чанова виявилася дуже близькою для М. Бухаріна: вона ще більше ствердила його в думці, що саме сільськогосподарська кооперація є для селянина «стовповою дорогою до соціалізму». В роботі «Шлях до соціалізму і робітничо-селянський союз» він, слід за О. Чановим, писав, що селянське господарство через кооперацію буде «непомітно для себе і весь час з вигодою для себе поступово перетворюватися і перероблюватися». «Галузь за галуззю селянське господарство буде, таким чином, .. організовуватися вже на нових началах перероблюючи свою природу, об'єднуючись і зростаючись в одне ціле з державною промисловістю» [4, с. 220].

Однак за удаваною схожістю позицій М. Бухаріна та О. Чаянова ховаються відмінності принципового характеру. Для М. Бухаріна (як і для всіх більшовиків) СРСР — це країна диктатури пролетаріату, для О. Чанова — «панування трудящих мас». Друга відмінність — у різному ставленні до ринку. Для О. Чаянова ринок — це є головна і природна умова функціонування кооперації. Для М. Бухаріна ринок це лише тимчасове явище, яке допущене на якийсь невизначений час, ринок не мета, не сутність, а всього лише засіб переходу до планового господарства.

Близьку позицію займав також О. Риков, який відстоював і проводив цю лінію через уряд, який він очолював, а також забезпечував їй партійну підтримку. О. Риков підтримував М. Бухаріна в питаннях щодо заохочення участі в кооперації заможного селянства, з метою використання його матеріального потенціалу для підняття слабких господарств. Для М. Бухаріна і О. Рикова основним напрямком кооперування був розвиток збуто-постачальних, кредитних, промислових об'єднань, вони визнавали принципи матеріальної зацікавленості, свободи участі і вибору форм кооперативної діяльності [4, с. 223]. О. Риков виступав також проти співставлення заможного, багатого селянина і куркуля, адже він не бачив чіткої межі між ними (слово «куркуль» він брав у лапки), вважав необхідним «припинити адміністративний утиск цієї верстви» і допустити його в кооперацію.

О. Риковим і М. Бухаріним були активно підтримані дві найважливіші тенденції аграрної еволюції, що проявилися ще до революції: фермерський шлях через створення хуторів, і кооперативна концентрація селянських господарств. Природно, що ці тенденції в період непу розвивалися в зовсім інших умовах: новий державний лад, націоналізація землі, панівне становище комуністичної ідеології і т. д., але, їх життєвість була очевидною.

Але якщо М. Бухарін і О. Риков свої позиції відстоювали послідовно, то теоретики більш низького статусу під тиском керівництва ЦК змінювали свої позиції і погляди, виконуючи «директиви партії». Зміна теоретичних поглядів відповідно з «генеральною лінією партії» є типовими для суспільно-політичного і ідеологічно-

го життя країни в середині і особливо наприкінці 20-х років. Так, у 1926 р. М. Бєленький у своїх працях ще не відкидає традиційний форми кооперації, а в публікаціях 1926—1927 рр. уже у категоричній формі стверджує, що сільськогосподарська кооперація поступово втрачає свої торговельні функції і перетворюється в планово-заготівельний апарат, у зв'язку з чим вона в своїй практичній діяльності повинна перенести центр уваги «у галузь виробництва, в бік організації .. і обслуговування виробничих процесів в об'єднаних селянських господарствах» [1, с. 22]. Наприкінці 1928 р. він уже виступає за об'єднання селянських господарств у виробничі кооперативи і називає це «центральною нашою організаційною задачею» [2, с. 8—9].

У такому ж ключі витримані публікації іншого «партійного теоретика» в галузі кооперації — Г. Камінського. Здоровий глузд у них під пресом партійних директив поступово зникав. У квітні 1928 р. він, на противагу своїм висловлюванням 1923—1926 рр., заявив, що «весь досвід роботи повністю довів невідкладність і необхідність заходів XXV з'їзду в галузі колективізації сільського господарства» [9, с. 3, 20—22].

Більш радикальними були погляди на кооперацію у опозиції. Так, Л. Троцький серед інших заходів виступав за рішучіший перехід до великого соціалістичного землеробства, але його розуміння місця і ролі кооперації в перехідний період фактично не відрізнялося від офіційної партійної лінії. Троцькісти розглядали сільськогосподарську кооперацію і селянське господарство як периферію державного господарства. «Промисловість, — вважав Л. Троцький, — повинна розвиватися на основі тісного зв'язку з сільським господарством, і кооперація є одним із факторів у цій роботі» [3, с. 218, 225]. Кооперація в умовах робітничо-селянського режиму, на його думку, повинна стати основним засобом, механізмом розподілу матеріальних благ в країні і пов'язаного з цим соціалістичного нагромадження [6, с. 132].

Теоретичні проблеми кооперативного руху в Україні 20-х рр. вивчали й емігрантські наукові центри Західної Європи. Зокрема, Українська господарська академія в Подебрадах (1922 р.), Український соціологічний інститут (1924 р.) та Українське історично-філологічне товариство у Празі. В них працювали відомі вчені, дослідники українського кооперативного руху і соціально-політичного розвитку України взагалі: М. Грушевський, В. Липинський, Д. Дорошенко, В. Садовський, Б. Матрос, В. Коваль, С. Бородаєвський, О. Мицюк та інші. За кордоном діяли українські кооперативні установи, які займалися здебільшого політичною, а не господарською діяльністю. Вони надавали фінансову допомогу для підготовки книг з теорії кооперації та історії України. Упродовж 20-х рр. вийшли з друку декілька монографічних праць, з них: «Історія кооперації» (1925 р.) С. Бородаєвського, «Соціально-економічна природа сільськогосподарської кооперації на Україні» М. Литвицького, а також збірники статей із теорії кооперації [12, с. 178].

Фундаментальною є праця С. Бородаєвського, який тривалий час очолював кафедру з теорії кооперації УГА в Подебрадах. У його книзі, яка сягає 438 сторінок, висвітлено історію українського кооперативного руху, порушено питання теорії кооперації. Професор С. Бородаєвський з'ясував деякі принципи кооперування, намагався визначити роль кооперативних організацій при соціалізмі. Якщо кооперація визнає приватну власність, зазначав він, то ідеологи соціалізму її не визнають. Вони, зауважував професор, можуть використати кооперацію задля досягнення власних політичних інтересів. В. Коваль, будучи тяжко хворим, завершив свою книгу у Празі. Її автор зазначав, що соціалізм по-більшовицькому — це насамперед усупільнення засобів виробництва і викорінення дрібних товаровироб-

ників. Кооперація, на його думку, не призводила до усупільнення селянських господарств, а всіляко підтримувала їх. Він цілком поділяв думку О. Чанова стосовно того, що кооперація є невід'ємною частиною трудового селянського господарства [12, с. 178].

Ідея кооперування селянського господарства під керівництвом держави і в формах, яким вона надавала перевагу, а такими до 1927 р. остаточно стають колективні господарства, які потім перетворилися в колгоспи, не залишала головних ідеологів Радянської держави протягом усіх років непу. А з кінця 20-х років розвиток кооперативної думки припиняється, розгляд теоретичних аспектів кооперативної теорії на рівні вищих партійних інстанцій повністю втрачає науковий характер і поступово перетворюється в обґрунтування директивних вказівок [16, с. 28].

Висновки. Таким чином, період непу став періодом відродження та широкого розвитку кооперативних організацій. З відродженням кооперації та наданням їй певної свободи діяльності відбувалося і пожвавлення кооперативної думки. В теоретичних дослідженнях кооперативних процесів 20-х років існувало три основні напрямки:

По-перше, відновилася робота класичної кооперативної думки, представники цього напрямку намагалися відстояти та захистити її цінності, збагатити і розвинути ідеї, які сформувалися раніше, з врахуванням нового ладу, певною мірою пристосовуватися до реалій цього ладу. Але постійний ідеологічний прес, під яким знаходився весь економічний розвиток країни, ідеологічна непримиримість призвели до вигнання, а потім і до знищення спеціалістів-кооператорів, що не мали партквитків. 1927 р. був останнім, коли спеціалісти в галузі кооперації могли ще якось висловлювати свої судження, після того вони вже не мали і такої можливості.

По-друге, відбувся поворот у теоретичній думці В. Леніна із галузі утопічних уявлень до відносно реалістичної оцінки кооперативного досвіду. Серйозним імпульсом стала стаття В. Леніна «Про кооперацію», опублікована в травні 1923 р. Ідеї, висвітлені в статті, були підтримані М. Бухаріним, О. Риковим, що дозволило кооперації якийсь час розвиватися відносно самостійно.

По-третє, над питаннями кооперативного розвитку активно та плідно працювали аграрники-марксисты М. Кантор, М. Беленький, Г. Калинський, П. Коломойцов, І. Батюк, А. Лозовий, П. Ляшенко та інші. В їх публікаціях 20-х років зачіпаються кілька проблем: оцінка ленінського внеску в розвиток кооперативної теорії та еволюція його поглядів на кооперацію, а також спроба обґрунтування політики комуністичної партії в галузі кооперації як цілісної програми. До кінця 20-х років елементи наукового пошуку і творчих дискусій, які певною мірою спостерігалися на початку непу в працях цих авторів, повністю витісняються ідеологічною боротьбою із звинуваченнями в правому та лівому ухилах, опортунізмі і ревізіонізмі, тощо. Внаслідок цього одна частина авторів була усунена від наукової діяльності, інша пішла шляхом пристосовництва та догоджання.

Література

1. Беленький М. Организационное строительство сельскохозяйственной кооперации: очередные задачи. — М.: Книгосоюз, 1926. — 38 с.
2. Беленький М. Очередные задачи строительства хлебной кооперации. — М., 1929. — 39 с.
3. Бонаренко Л. А. Содержание кооперативной идеи: 1920—1928 гг. // Кооперация: страницы истории. — Вып. 4. — М., 1994. — С. 218—225.

4. Бухарин Н. И. Путь к социализму и рабоче-крестьянский союз / Избранные произведения. — М.: Политиздат, 1988. — С. 146—230.
5. Верниченко М. А. СССР в 20-е годы: проблемы и мнения (по материалам советско-американского симпозиума историков. 10—12 октября 1989 г.) // США: экономика, политика, идеология. — 1990. — № 2. — С. 64—69.
6. Гловели Г. Социалистическая перспектива и барьеры на пути непа // Вопросы экономики. — 1990. — № 6. — С. 130—135.
7. Горкіна Л. П., Тимочко Н. О. Історичні витоки та методологічні засади кооперативної школи О.В. Чанова // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. — Вип. 25. — К., 1991. — С. 71—78.
8. Кабанов В. В. Кооперативный план: иллюзии и действительность // Судьбы кооперации в советской России: проблемы, историография. — М., 1995. — С. 6—31.
9. Каминский Г. Н. Задачи сельхозкооперации по коллективизации сельского хозяйства: Доклад на IX сессии Маслоцентра в апреле 1928 г. — М., 1928. — 23 с.
10. Ленин В. И. О значении золота теперь и после полной победы социализма // Полн. собр. соч.: В 55 т. — М.: Политиздат, 1974. — Т. 44. — С. 221—229.
11. Ленин В. И. О продовольственном налоге (значения новой политики и ее условия) // Полн. собр. соч.: В 55 т. — М.: Политиздат, 1974. — Т. 43. — С. 205—245.
12. Марочко В. І. Українська селянська кооперація: Історико-теоретичний аспект (1861—1929 рр.) / НАН України; Інститут історії України. — К., 1995. — 224 с.
13. Маслов С. Л. Сельскохозяйственная кооперация, ее формы значение и задачи. — М., 1922. — 76 с.
14. Маслов С. Л. Экономические основы сельскохозяйственной кооперации. — М., 1928. — 860 с.
15. Файн Л. Е. Отечественная кооперация: Ист. опыт / Ивановский ун-т. — Иваново, 1994. — 276 с.
16. Фигуровская Н. К. Кооперация и социализм. Некоторые проблемы формирования кооперативной теории и борьбы идей в области кооперативного движения // Кооперация: Страницы истории. — Вып. 2. — М., 1991. — С. 40—61.
17. Чаянов А. В. Краткий курс кооперации. — М.: Кооператив, 1925. — 80 с.
18. Чаянов А. В. Организация крестьянского хозяйства. — М.: Кооперативное издательство, 1925. — 215 с.
19. Чаянов А. В. Основные идеи и формы организации крестьянской кооперации. — М., 1919. — 345 с.